

بررسی تحلیلی تلمیحات دینی و مذهبی در فارسی پایهٔ دهم متوسطه دوم

فاضل عباس‌زاده^۱

لیلا خیراندیش^۲

چکیده

تلمیح یکی از پیچیده‌ترین و چند لایه‌ترین عناصر بلاغی است که شاعران و نویسندگان از تلمیح برای بالا بردن ارزش هنری خویش ورعایت ایجاز و اصل اختصار کلام، تشبیه و همانندسازی، ایجاد خیال انگیزی، استحکام و استواری کلام، حسی و تصویری کردن شعر، بزرگنمایی و اغراق، بهتر رساندن معنای کلام و اثربخشی بیشتر در ذهن مخاطب، ایجاد زیبایی در سخن و ... استفاده می‌کنند و در ادبیات ایران، اعم از شعرو نثر انعکاس گسترده‌ای دارد. تلمیح برای علاقه‌مندان همانند پلی ارتباطی میان حال و گذشته به شمار می‌رود و خوانندگان، گذشته و خاطرات غبارآلود و مه گرفته‌شان را در آن می‌بینند. در پژوهش حاضر هدف نویسنده بررسی گونه‌های تلمیح از جمله تلمیحات دینی و مذهبی در محتوای کتاب فارسی دهم در همهٔ رشته‌های تحصیلی از جمله علوم انسانی، علوم تجربی و ریاضی و فیزیک است. این تحقیق با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و فیش‌برداری از کتابخانه صورت گرفته و همچنین از نظریه اندیشمندان درباره تلمیح در بررسی کتاب فارسی پایهٔ دهم دورهٔ دوم متوسطه در سال تحصیلی (۱۴۰۳-۱۴۰۲) مورد استفاده قرار گرفته است و در مرحله بعد با شناسایی و تحلیل این اطلاعات، کتاب فارسی پایهٔ دهم را ارزیابی کرده و بعد از این مرحله به نگارش پژوهش پرداخته شده است. در این پژوهش ابتدا به توضیح کلمه تلمیح و انواع آن پرداخته شده سپس ابیات و عباراتی که در آن تلمیح به کار رفته؛ اشاره شده و در پایان پس از بررسی محتوای کتاب فارسی دهم به این نتیجه رسیده‌ایم که شاعران از آیات و اشارات دینی و مذهبی و احادیث بیش از دیگر تلمیحات در این کتاب بهره برده‌اند و این امر شاید از آن رو بوده که گرایش ذهنی شاعران به بیان امور دینی بیش از گونه‌های دیگر تلمیح بوده است.

کلید واژه‌ها: تلمیح، سوره، آیه، حدیث.

^۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد پارس‌آباد مغان.

f.rahiminia@yahoo.com

^۲. دبیر زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد پارس‌آباد مغان.

kheirandish.leila1402@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲

مقدمه

علم بلاغت از جمله فنون ادبی است که شاخه‌های سه‌گانه معانی، بیان و بدیع را در برمی‌گیرد و ادب عالی بدون توجه به این دانش‌ها و موضوعات آن آفریده نمی‌شود. علم بدیع که رکن سوم از علم بلاغت به شمار می‌رود علمی است که در عاطفه و خیال تأثیر می‌گذارد، این علم هم از طریق حس سامعه لذت‌بخش وهم ذهن را در اثر برخورداری از زیبایی معنوی و لفظی به تحسین وامی‌دارد. این علم را به دو دسته بدیع لفظی و معنوی تقسیم کرده‌اند؛ در بدیع لفظی زیبایی کلام وابسته به الفاظ اما در بدیع معنوی حسن کلام منوط به معنی است. یکی از شگردها یا صنعت‌های پرکاربرد بدیع معنوی صنعت تلمیح است.

معنای لغوی و اصطلاحی تلمیح

تلمیح به تقدیم لام بر میم (از ریشه لمح) در لغت به معنای دیدن و نظر کردن و آشکار ساختن و اشاره کردن (شمیسا، ۱۳۷۵: ۵) و به گوشه چشم نگریستن است (شریعت، ۱۳۷۰: ۶۵) در واقع این شیوه سخن‌پردازی را که با اشاره‌ها و نشانه‌هایی که به همراه دارد، آنچه را گوینده بدان چشم دارد، پیش چشم خواننده و شنونده آشنا نیز می‌آورد و زمینه و بنیاد آن بیشتر روایتی، حکایتی، سنتی، شعری، قانونی و ... می‌باشد چشمزد (یا چشمک آرای) می‌خوانیم، همان که بدیعیان تلمیح (یا اشاره با چشم) خوانده‌اند (راستگو، ۱۳۸۲: ۲۹۸)، زیرا آرایه‌ای است درونی که سخنور به یاری آن می‌تواند بافت معنایی سروده را نیک، ژرفا و گرانمایی ببخشد (کزازی، ۱۳۷۳: ۱۲۹). این آرایه ادبی در زمره صنایع معنوی بدیع است و در اصطلاح علم بدیع آنست که شاعر یا نویسنده در ضمن گفتار یا نوشتار خویش به داستان مشهور، آیه و حدیث یا مثل قرآنی معروفی اشاره داشته باشد و بدین گونه از یکسو با این گریزها تسلط خود را بر آیات قرآنی و داستان‌های مربوط به دوران گذشته فارسی زبانان نشان دهد و از سوی دیگر سخن خود را برای مخاطب ملموس سازد و به کرسی بنشاند. تلمیحات بر اساس محتوا و مضمون می‌توان به گونه‌های اساطیری، تاریخی، دینی و مذهبی، ادبی و ... دسته بندی کرد.

انواع تلمیح

تلمیحات اساطیری

منشاء پیدایش این تلمیح به اساطیر کهن بشری برمی‌گردد. اسطوره، تاریخ و فرهنگ پیش از تاریخ بشر است. «واژه اسطوره در زبان فارسی واژه‌ای است برگرفته از زبان فارسی «اسطوره» و «الاسطیره» در زبان عرب به معنای روایت و حدیثی است که اصلی ندارد این واژه عربی خود، واژه ای است از اصل یونانی historia به معنای استفسار، تحقیق، اطلاع، شرح و تاریخ،

اسطوره تاریخی مقدس را روایت می‌کند، یعنی واقعه‌ای ازلی که در آغاز زمان انجام گرفته است. همواره نقلی از آفرینش است و از آن سخن می‌گوید که چگونه امری کمال پذیرفته به بودن آغاز کرد» (بهار، ۱۳۸۶: ۳۴۳-۳۶۹).

تلمیحات تاریخی

این تلمیح، آن‌گونه که از نامش پیداست، منشاء تاریخی دارد و «به رویدادها، مکان‌ها و شخصیت‌های تاریخی اشاره دارند و شاعران برای باروری اشعار و نشان دادن وسعت آگاهی و پشتوانه عظیم فرهنگی خود از این تلمیحات استفاده کرده‌اند» (شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۴).

تلمیحات دینی

دین و مذهب موجب آفرینش این‌گونه تلمیحات می‌شود. قصه‌ها و داستان‌های مربوط به زندگی پیامبران، شخصیت‌های مذهبی اسلامی و تلمیحات ادیان مختلف همه جز تلمیحات دینی هستند.

تلمیحات ادبی

آن دسته از تلمیحاتی هستند که به حوادث و شخصیت‌های ادبی در داستان‌ها و آثار ادبی اشاره دارند و البته ممکن است معمولاً جنبه تاریخی هم داشته باشند اما در این‌گونه تلمیحات جنبه ادبی بر جنبه تاریخی غلبه دارد و اولویت با جنبه ادبی است.

اهمیت تلمیح در ادبی کردن متن

تلمیح یکی از صنایع ادبی است که زمینه بروز استعدادهای بیشتر و هنرمندانه‌تری را در شعر برای شاعر فراهم می‌سازد؛ به‌گونه‌ای که در معنای تلمیح این امر را به وضوح می‌توان دریافت؛ همان‌گونه که در تعریف این آرایه ادبی گفته‌اند: تلمیح اشاره‌ای به داستان، آیه، حدیث و ... مشهور است. بنابراین شاعر با به‌وجود آوردن این اشاره در اشعار خویش آنچه را که باید به نثر بیان کند با قدرت هنری خویش به زبان نظم درآورده و بدین‌صورت قدرت بیان شعر خویش را بالا برده و آن را بدیع و تازه می‌سازد و در عین حال که ذهن خواننده به تکاپو وادار شده و در صدد یافتن اصل داستان و حدیث است. اما از سوی دیگر بدین طریق بر آگاهی و معلومات ذهنی او افزوده می‌شود و همچنین این شناخت و آگاهی باعث درک صحیح اثر و دیدگاه شاعر می‌شود و از آنجا که زبان نظم از زبان نثر مطبوع‌تر، مطلوب‌تر و مؤثرتر است طبعاً شیرینی کلام شاعر برای خواننده دو چندان می‌سازد و حتی خواننده علاوه بر لذت ظاهری به لذت معنوی هم دست می‌یابد. با استفاده از صنعت تلمیح، شاعر کلام خویش را به صورت رمزگونه و غیرمستقیم بیان می‌کند و قدرت ایجاز را در شعر خویش افزایش می‌دهد

(یعنی به جای آن که کل داستان، آیات، حدیث ... در کلام خویش مطرح سازد با یک اشاره کوتاه مقصود خود را بیان می‌کند). علاوه بر این اشارات در جهت فهم متون به دانش پژوهان و دانشجویان می‌تواند کمک شایانی داشته باشد.

طرح مسأله

تلمیح یکی از آرایه‌ها و صنایع ادبی است که باعث ایجاز سخن و زیبایی و خیال انگیزی کلام می‌گردد که شاعران با بسامد بالایی در اشعار خویش آن را در دوره‌های مختلف مورد استفاده قرار داده‌اند و همواره با هدف‌های گوناگون از آن بهره گرفته‌اند. با بررسی تلمیح می‌توان به سبک و مکتب ادبی، افکار و دامن‌ها اطلاعات شاعر آگاهی یافت و هر چقدر خواننده به انواع تلمیحات آشنا گردد شعر بر او تأثیرگذارتر و با افکار و شخصیت شاعر شناخت افزون‌تری پیدا خواهد کرد. از سوی دیگر چون آثار ادبی هر ملتی بیانگر اوضاع اجتماعی و رویدادهای فرهنگی و آداب و رسوم مردم آن جامعه است از این رو هر نویسنده و شاعری خواه و ناخواه از محیط زندگی خود تأثیر پذیرفته و در اثرش این تأثیرپذیری متجلی می‌سازد. بنابراین برای اینکه آثار ادبی را عمیق‌تر بفهمیم و آینده خود را براساس سنت‌ها و آموزه‌های صحیح ترسیم کنیم لازم است تلمیحات را که یکی از راه‌های آشنایی ما با جوامع گذشته است پرداخته تا بدین‌گونه با آشنا شدن با عقاید و آداب و رسوم روزگاران پیشین و تجربه کردن زندگی آنان، مسیر آینده خود را همواره‌تر سازیم. از یک‌سو چون با بهره‌گیری از آرایه معنوی (تلمیح) شاعران و نویسندگان توانسته‌اند معانی بسیاری را در قالبی کوتاه و کلامی فشرده به مخاطبان خویش انتقال دهند و از سوی دیگر فهم بهتر تلمیحات به فهم بهتر اشعار فارسی کمک می‌کند لذا در این پژوهش سعی بر این است که نگرشی به کتاب فارسی پایه دهم دوره متوسطه دوم داشته و کاربرد نسبتاً وسیع انواع تلمیحات بخصوص تلمیحات دینی و مذهبی در اشعار این کتاب را که همواره لذت ادبی بیشتری برای دانش‌آموزان و خوانندگان به همراه دارد مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

پرسش‌های تحقیق

- سهم تلمیح به داستان‌های دینی و مذهبی در کتاب فارسی پایه دهم تا چه اندازه است؟
- بیشترین سهم تلمیحات کتاب فارسی پایه دهم مربوط به کدام یک از گونه‌های تلمیح است؟
- مؤلفان کتاب فارسی پایه دهم تا چه اندازه در تحلیل و تشریح تلمیحات این کتاب درسی موفق بوده‌اند؟

پیشینه پژوهش

لازم به ذکر است که تا به حال پژوهش‌های زیادی درباره بررسی کتاب فارسی در مقطع متوسطه اول و متوسطه دوم انجام شده است اما از جمله مقالات مرتبطی که به پژوهش حاضر نزدیک است عبارتند از: ۱- نادری، سحر (۱۴۰۱) در پایان نامه، تلمیح در شعر سعدی، ابتدا آرایه تلمیح به طور کامل در بلاغت فارسی بررسی کرده؛ تعاریف، کاربردها، اهداف و ارزش هنری آن را بیان نموده و همچنین تقسیم‌بندی و انواع تلمیح در اشعار کلاسیک و مدرن به همراه مثال‌ها و مصادیقی از اشعار سنتی و نو ذکر کرده است و در فصول بعدی انواع تلمیح از اشعار سعدی استخراج نموده و با ذکر هدف و مقصود سعدی از بیان هریک و به تفکیک آثار و نوع تلمیح (از جمله فولکوریک، دینی و مذهبی، عاشقانه، اسطوره‌ای) پرداخته است.

۲- مقدم آقاجری، طاهره و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله تحلیل محتوای کتاب فارسی پایه دهم، هدف نویسنده از این پژوهش تحلیل محتوای کتاب فارسی دهم بوده و همچنین از لحاظ هدف، کاربردی بوده و روش پژوهش آن، توصیفی از نوع تحلیل محتوا است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که کتاب فارسی دهم نیاز به تغییراتی دارد موارد ذکرشده برای تغییر در چکیده این مقاله آمده است.

۳- خسروی مهد، امیر (۱۳۹۹) در پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی و تحلیل گونه‌های تلمیح در کتاب‌های فارسی نظام پیشین و نظام جدید آموزش متوسطه به تحقیق پرداخته و در این پژوهش به این نتیجه رسیده که گونه‌های تلمیح در بیشتر کتاب‌های درسی نظام آموزش و متوسطه به صورت فرهنگ و عصاره داستان‌های فرهنگی جمع‌آوری شده است. نویسنده در پژوهش خویش از کتاب دکتر سیروس شمیسا بیشتر بهره برده است.

۴- نامور، میلاد (۱۳۹۶) مقاله‌ای با عنوان بررسی و تحلیل تلمیحات اشعار ادبیات کتاب فارسی سوم دبیرستان نگاشته است. هدف این تحقیق بررسی انواع تلمیح در کتاب ادبیات فارسی سوم دبیرستان تعیین گردید تا انواع تلمیح در این کتاب توصیف و تحلیل گشته تا مورد استفاده معلمان و دانشجویان قرار گیرد این تحقیق نشان داد که تلمیح به آیات و احادیث در اشعار شاعران این کتاب بیشتر از سایر تلمیحات بوده و تلمیحات، فرهنگی و داستانی اصلاً به کار نرفته است.

۵- ملکی، منصور (۱۳۹۵) کتابی با عنوان اشاره با گوشه چشم نگاشته است وی در پیشگفتار این کتاب آورده چه بهتر بود که سازمان کتاب‌های درسی اقدام به تألیف کتابی می‌کردند که

علاوه بر قصه‌های مذهبی، قصه‌هایی هم از شاهنامه فردوسی و کتاب‌های دیگر می‌آوردند تا شاگردان با اسطوره‌های ملی هم آشنا می‌شدند.

نمونه‌ای از تلمیحات دینی و مذهبی در کتاب فارسی اول دبیرستان

به نام کردگار هفت افلاک که پیدا کرد آدم از کفی خاک

(فارسی اول، درس ستایش، ۱۴۰۳: ۱۰)

تلمیح به آفرینش انسان از خاک، اشاره به آیه ۵ سوره حج «فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ» سوره سجده آیه ۷ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ طِينٍ، سوره روم آیه ۲۰ «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ».

تویی رزاق هر پیدا و پنهان تویی خلاق هر دانا و نادان

(همان، ۱۰)

اشاره به آیه ۵۸ سوره ذاریات «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الرَّزَّاقُ» همانا خداوند بسیار روزی دهنده است. اشاره به آیه ۸۱ سوره یس «وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ» اوست آفریننده دانا.

- در فکر آن گودالم / که خون تو را مکیده است / هیچ گودالی چنین رفیع ندیده بودم / در حضيض هم می‌توان عزیز بود / از گودال بپرس (فارسی اول، درس سوم: ۳۱)

تلمیح به شهادت امام حسین(ع) و قتلگاه و اشاره به «شَرَفُ الْمَكَانِ بِالْمَكِينِ» (ارزش هر جای و جایگاهی به کسی که در آن قرار گرفته است).

- شمشیری که بر گلوی تو آمد / هرچیز و همه چیز را در کاینات / به دو پاره کرد: / هرچه در سوی تو حسینی شد / دیگر سو یزیدی... / آه، ای مرگ تو معیار! (همان: ۳۲)

تلمیح به داستان جان باختن امام حسین(ع)

- بر تالابی از خون خویش / در گذرگاه تاریخ ایستاده‌ای / با جامی از فرهنگ / و بشریت رهگذار را می‌آشامانی / - هر کس را که تشنه شهادت است. (همان: ۳۳)

تلمیح به حدیثی از امام جعفر صادق(ع) «وَبَذَلَ مُهْجَتَهُ فَبِكَ لَيْسَتْ نَقْدَ عِبَادِكَ مِنَ الْجَهَالَةِ وَ حَيْرَةِ الضَّلَالَةِ» او (حسین) خونس را در راه تو داد تا بندگان را از گمراهی و سرگردانی نادانی نجات بخشد).

آب اجل که هست گلوگیر خاص و عام بر حلق و بر دهان شما نیز بگذرد

بادی که در زمانه بسی شمع‌ها بکشت هم بر چراغدان شما نیز بگذرد

(فارسی اول، درس پنجم: ۴۱)

هر دو بیت از سیف فرغانی تلمیح به آیه ۵۷ سوره عنکبوت «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» (هر نفسی چشیده مرگ است).

زین کاروانسرای، بسی کاروان گذشت ناچار، کاروان شما نیز بگذرد
(همان: ۴۱)

تلمیح به آیه ۲۶ سوره الرحمن «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ» (هر چه بر زمین است فانی شونده است).
ای مفتخر به طالع مسعود خویش تأثیر اختران شما نیز بگذرد
(همان)

اشاره به حدیثی از امام علی (ع) «الْدَّهْرُ يَوْمَانِ يَوْمٌ لَكَ وَ يَوْمٌ عَلَيْكَ» (روزگار دو روز است روزی به سود توست و روزی علیه و ضرر توست).

بر تیر جور تان ز تحمل سپر کنیم تا سختی کمان شما نیز بگذرد
(همان)

تلمیح به حدیث شریف پیامبر گرامی اسلام که فرموده است: «الصبر مفتاح الفرج» (شکیبایی کلید گشایش است).

برو ای گدای مسکین در خانه علی زن که نگین پادشاهی دهد از کرم گدا را
(همان: ۴۴)

تلمیح: اشاره به انگشتر بخشیدن حضرت علی (ع) به گدا در حال خواندن نماز، آیه ۵۵ سوره مائده «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ» (سرپرست و دوست شما فقط خدا و رسول اوست و مؤمنانی [مانند علی بن ابی طالب اند] که همواره نماز را برپا می دارند و در حالی که در رکوعند [به تهیدستان] زکات می دهند).

به جز از علی که گوید به پسرکه قاتل من چو اسیر توست اکنون به اسیر کن مدارا؟
(همان: ۴۴)

تلمیح به داستان ضربت خوردن حضرت علی (ع) و سفارش وی به مدارا با ابن ملجم
به جز از علی که آرد پسری ابوالعجایب که علم کند به عالم شـهدای کربلا را؟
(همان)

تلمیح به داستان کربلای امام حسین (ع) و یارانش
نه خداتوانمش خواندنه بشرتوانمش گفت متحیرم چه نامم شه ملک لافتی را؟
(همان: ۴۵)

مصراع دوم تلمیح به حدیث «لَا فَتَى إِلَّا عَلَىَّ وَلَا سَيْفَ إِلَّا ذُو الْفَقَارِ» (هیچ جوانمردی جز علی نیست، هیچ شمشیری جز ذوالفقار نیست).

چو گفتمش که دلم را نگاه دار، چه گفت؟ زدست بنده چه خیزد، خدا نگه دارد
(فارسی اول، درس ششم: ۴۹)

تلمیح به آیه ۱۵۹ سوره آل عمران «فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ»، آیه ۳ سوره احزاب «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (و بر خدا توکل کن، و همین بس که خداوند حافظ و مدافع [انسان] باشد) آیه ۵۶ سوره هود «إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ»، آیه ۳ سوره طلاق «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (و کسی که بر خدا توکل کند، خدا برایش کافی است). برادران یوسف چون او را زیادت دیدند و یعقوب را بدو میل و عنایت دیدند آهنگ کید و مکر و عداوت کردند تا مگر او را هلاک کنند و عالم از آثار وجود او پاک کنند (فارسی اول، درس هفتم: ۵۴). تلمیح به داستان یوسف (ع) و اشاره به سوره آل عمران، آیه ۵۴ «وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ» (آنان مکر کردند، و خدا هم مکر کرد، و خدا بهترین مکرکنندگان است).

گفتم این شرط آدمیت نیست مرغ، تسبیح گوی و من خاموش
(فارسی اول، درس هشتم: ۶۵)

تلمیح به آیه ۱ سوره تغابن «يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» (خدا را تسبیح می گویند هر چه در آسمان ها و هر چه در زمین است). صف طویل رزمندگان تازه نفس، با آرامش و اطمینانی که حاصل ایمان است، وسعت جبهه فتح را به سوی فتوحات آینده طی می کنند و خود را به خط مقدم می رسانند (فارسی اول، درس دهم: ۷۹). اشاره به سوره رعد، آیه ۲۸ «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (آگاه باش که با یاد خدا دل ها آرامش می یابد).

من ایرانی ام آرمانم شهادت تجلی هستی است جان کندن من
(فارسی اول، درس یازدهم: ۸۴)

تلمیح به آیه ۱۶۹ سوره آل عمران «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (هرگز کسانی را که در راه خدا کشته شده اند مرده مپندار بلکه زنده اند که نزد پروردگارشان روزی داده می شوند).

که اینان ز آب و گل دیگرند نگهبان دین، حافظ کشورند
(فارسی اول، درس سیزدهم: ۱۱۱)

آب و گل در مصراع اول تلمیح و اشاره به داستان آفرینش انسان

- تو را «جنوب» نامیدم/ ای که ردای حسین را بر دوش/ و خورشید کربلا را در بر داری
(فارسی اول، درس هفدهم: ۱۳۵)

تلمیح به داستان کربلا

- ای سرزمینی کز خاکت/ خوشه‌های گندم می‌روید / و پیامبران برمی‌خیزند (همان: ۱۳۵)
تلمیح به تولد و زندگانی بسیاری از پیامبران الهی در این سرزمین لبنان و فلسطین دارد.
- تو را جنوب نامیدم/ ای کشتی‌های صیادی که مقاومت پیشه کرده‌اید/ ای ماهی دریا که
مقاوت پیشه کرده‌ای/ ای دفترهای شعری که مقاوت پیشه کرده‌اید/ ای روزهای عاشورا (همان
: ۱۳۵) شاعر در این بیت با بیان ایستادگی و مقاومت تمام مردم لبنان از هر گروه و قشر اشاره
دارد به واقعه کربلا و ایستادگی و مقاومت امام حسین(ع) و یارانش در برابر ظلم و ستم در
روز عاشورا.

- دریا متنی نیلگون است/ که علی آن را می‌نویسد/ و مریم هرشب، روی شن‌ها/ به انتظار
مهدی می‌نشیند (همان: ۱۳۶)

تلمیح به داستان حضرت مهدی(عج) و موضوع انتظار در شیعه دارد.
هر آفریده‌ای نشانه خداوند است اما هیچ آفریده‌ای نشان دهنده او نیست. همین که آفریده‌ای
نگاهمان را به خویش معطوف کند، ما را از راه آفریدگار باز می‌گرداند (فارسی اول، درس هجدهم
: ۱۴۲). اشاره به سوره انعام، آیه ۱۰۳ «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ» (چشم‌ها او را
در نمی‌یابند و اوست که دیدگان را در می‌یابد). خدا در همه جا هست؛ در هر جا که به تصور
در آید. هر جا بروی، جز خدا نخواهی دید. (همان: ۱۴۲). اشاره به سوره بقره، آیه ۱۱۵ «فَإِنَّمَا
تُؤَلُّوْا فِتْنَةً وَجَهَ اللَّهُ» (پس به هر کجا روی آورید، رو به سوی خداوند است).

جدول آماری انواع تلمیح در کتاب فارسی پایه دهم

انواع تلمیح	تعداد تلمیح در ۳۰ بیت	درصد
اشاره قرآنی	۱۸	۵۱ / ۴
اشاره به داستان مذهبی	۱۲	۳۴ / ۲
اشاره به حدیث	۵	۱۴ / ۲
مجموع	۳۵	۱۰۰

نمودار بررسی انواع تلمیح در کتاب فارسی پایه دهم

نتیجه‌گیری

بلاغت از جمله فنون ادبی است که علم بدیع در اصطلاح ادبیات، سومین فن از فنون بلاغت محسوب می‌شود که درباره چگونگی آرایش‌های لفظی و معنوی کلام پس از رعایت اصول بلاغت بحث می‌کند. از آرایه‌های بدیع لفظی: واج آرایی، سجع، جناس، تکرار و ... و از بدیع معنوی می‌توان به تلمیح، مراعات نظیر، ایهام، اغراق و حسن تعلیل و ... اشاره نمود. تلمیح که یکی از صنایع بدیع معنوی است که شاعران و نویسندگان از این نوع صنعت ادبی در ضمن گفتار و نوشتار خویش با اشاره کردن به داستان مشهور، آیه و حدیث برای بالا بردن ارزش هنری خویش استفاده می‌کنند. در کتاب فارسی پایه دهم متوسطه دوم از مجموعه دویست و چهل و دو بیت، فقط در بیست و هشت بیت از اشعار و در چهار قسمت از متن این کتاب انواع تلمیح (اشاره قرآنی، اشاره به داستان مذهبی و اشاره به حدیث) که یکی از صنایع معنوی بدیع به کار رفته است که سهم بیشتر بخش تلمیحات این کتاب مربوط به آیات قرآنی و تلمیح به حدیث از بقیه کمتر است و همچنین شاعران در اشعار خویش از تلمیح به داستان‌های دینی و مذهبی در این کتاب درسی در حد معمول استفاده کرده‌اند و این امر شاید از آن رو بوده که گرایش ذهنی شاعران به بیان امور دینی بیش از گونه‌های دیگر تلمیح بوده است. از انواع تلمیحات بکار رفته در ابیات کتاب فارسی دهم متوسطه دوم مؤلفان فقط به این سه حدیث «شَرَفُ الْمَكَانِ بِالْمَكِينِ»، «وَبَذَلَ مُهْجَتَهُ فَبِكَ لَيْسَتْ نَقْدَ عِبَادِكَ مِنَ الْجَهَالَةِ وَ حَيْرَهُ

الضَّلَالَهُ»، «أَلَدَّهْرُ يَوْمَانِ يَوْمٌ لَكَ وَ يَوْمٌ عَلَيْكَ» و این شش آیه «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» (آیه ۵۷/ عنکبوت)، «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (آیه ۳/ طلاق)، «وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ» (آل عمران/ آیه ۵۴)، «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد/ آیه ۲۸)، «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران/ ۱۶۹)، «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ» (انعام/ آیه ۱۰۳) در محتوای کتاب فارسی اشاره نموده‌اند لذا از آنجا که آشنایی دانش‌آموزان با آیات قرآنی و احادیث به کار رفته در ابیات، در فهمیدن و درک معنای اشعار به آنها کمک شایانی می‌کنند لذا پیشنهاد می‌گردد مؤلفان در صورت امکان به آیات قرآنی و احادیثی که در ابیات و متن کتاب به کار رفته در محتوای کتاب فارسی دهم متوسطه دوم اشاره کنند تا درک ابیات برای دانش‌آموزان عزیز سهل‌تر و لذت‌بخش‌تر گردد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. احسانی، نادر. (۱۳۹۸). *تلمیحات قرآنی و روایی در دیوان ادیب الممالک فراهانی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
۳. بهمن‌زاده، سمیه. (۱۳۸۹). *طبقه‌بندی تلمیحات در دیوان جامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت معلم.
۴. بهار، مهرداد. (۱۳۸۶). *پژوهشی در اساطیر ایران*، ج ۳، تهران: آگاه.
۵. بهرام، محی‌الدین و همکاران. (۱۴۰۳). *سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی*. تألیفات محمدیان، فارسی (۱) پایه دهم دوره دوم متوسطه، چاپ نهم، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران
۶. خسروی مهد، امیر. (۱۳۹۹). *بررسی و تحلیل گونه‌های تلمیح در کتاب‌های فارسی نظام پیشین و نظام جدید آموزش متوسطه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مؤسسه آموزش عالی دانش‌ستان.
۷. راستگو، سیدمحمد. (۱۳۸۲). *هنر سخن‌آرایی فن بدیع*. تهران: سمت.
۸. شریعت، رضوان. (۱۳۷۰). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. چاپ اول، تهران: هیرمند.
۹. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۲، تهران: فردوس.
۱۰. ———. (۱۳۷۵). *فرهنگ تلمیحات*. چاپ پنجم، تهران: مجید.
۱۱. کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۳). *زیبایی‌شناسی سخن پارسی (بدیع)*، ج ۳، تهران: مرکز.

۱۲. ملکی، منصور. (۱۳۹۵). *اشاره با گوشه چشم: تلمیح در غزل‌های حافظ*. چاپ اول، تهران: راد نواندیش.
۱۳. مقدم آقاجری، طاهره. (۱۴۰۰). *تحلیل محتوای کتاب فارسی پایه دهم*. پنجمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات جهانی در علوم تربیتی، روانشناسی و مشاوره.
۱۴. نادری، سحر. (۱۴۰۱). *تلمیح در شعر سعدی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان.
۱۵. نامور، میلاد. (۱۳۹۶). *بررسی و تحلیل تلمیحات اشعار ادبیات کتاب فارسی سوم دبیرستان*. سومین کنفرانس توانمندسازی جامعه در حوزه علوم انسانی و مطالعات مدیریت.

An Analytical Study of Religious and Spiritual Allusions in the 10th Grade Persian Textbook of Secondary High School

Abstract

Allusion is one of the most complex and multi-layered rhetorical devices. Poets and writers employ allusion to enhance the artistic value of their work and to adhere to the principles of brevity and conciseness, analogy and resemblance, imaginative expression, textual strength and solidity, sensory and visual imagery, amplification and exaggeration, clearer meaning, stronger impact on the reader's mind, and to create aesthetic beauty in speech. In Iranian literature - both poetry and prose - this device has been widely reflected. For enthusiasts, allusion serves as a bridge between the present and the past, allowing readers to revisit their foggy and faded memories through it. This research aims to examine various types of allusions, especially religious and spiritual allusions, in the content of the 10th grade Persian textbook across all educational tracks, including humanities, experimental sciences, and mathematics and physics. The study was conducted through content analysis and note-taking from library sources. It also draws upon scholarly theories concerning allusion in its examination of the 10th grade Persian textbook used in the 2023–2024 academic year. In the next phase, the data were identified and analyzed, and the textbook was evaluated accordingly, followed by the writing of this research. In this study, we first explain the concept and types of allusion, then highlight verses and expressions where allusion is used. Ultimately, after reviewing the content of the 10th grade Persian textbook, we concluded that poets have made greater use of verses from the Qur'an, religious and spiritual references, and hadiths compared to other types of allusions. This may be due to the poets' inclination toward expressing religious themes more than other forms of allusion.

Keywords: Allusion, Surah, Verse, Hadith.